

ПАМЕТ И ИДЕНТИЧНОСТ ИЛИ ЗА СУБЕКТА НА СПОМЕНА

Богдан Богданов

Предмет на това научно есе е двойното значение на понятието „колективна памет“, това, че с „колективна“ се означават интерперсоналният механизъм и колективните интенции на индивидуалното спомняне, но и немотивираната представа за споменна процедура, субект на която са човешки колективи. Въпросът е: каква реалност стои зад тази представа?

Схематична история на употребата на понятието колективна памет. И колективна памет, и памет са дифузни понятия. Догматичното изясняване на значенията им не би било полезно, ако не се обърне внимание на функционалността на тази дифузност. Тя е проявена исторически в това, че в първата половина на XX век двете понятия обслужват европейското мислене по големия научен, но и всекидневен проблем за отношенията на индивид и общество и съответно на индивидуално и колективно съзнание. Такова е и дълбинното основание за философския коментар в книгата на Бергсон „Материя и памет“, която поставя началото на продължаващо и до днес обсъждане. Както е добре известно, то протича по много пътища – по линията на философията на Хусерл и Хайдегер, в традицията на Фройдовата психоанализа, но и в художествената литература на XX век.

Особено живо е това обсъждане в средата на френската социология, в която се поражда и оформя

понятието колективна памет. Ученик на Бергсон и едновременно на Дюркем, създателят на понятието Морис Халбвакс се опитва да преодолее чрез него идеите за затворените в себе си противопоставени обществено и индивидуално съзнание. Според визията на Халбвакс носител на колективната памет е съществуващият в колективни рамки отделен човек. Участието му в множество малки и големи общности води до преплитане на различни общностни идеи и символи и до един вид колективно оформяне на неговото съзнание. Халбвакс смята, че малките общности, особено семейството, са с по-голям принос за това оформяне. Но, така или иначе, то зависи и от представяните от по-големите общности съдържания, особено от идеите и символите на националната общност. Тъй като те се обработват основно от особената памет на писаната история, това повдига въпрос за отношението между изкуствената историческа памет и живото колективно спомняне. Именно в този пункт се осъществява ползотворната среща между френската социология и историография.

В двайсетте години на миналия век авторът на „Социалните рамки на паметта“ е критикуван от основателя на френската нова история Марк Блок за това, че въпреки усилията си продължава да хипотезира общественото съзнание. Постепенно обаче „новите историци“ приемат тезите на Халбвакс, като следват и усложняват противопоставянето на колективна и историческа памет, което той прави. Тъй като за разлика от традиционната политическа историография по-добрата съвременна изследва преплетените времена на високото обществено и на културното съществуване и различава в нелинейния ход на историческото време насладващи се бързи и бавни протичания, тя няма как да не се занимава и с живата колективна па-

мет. С влиянието на Халбвакс е свързано и пораждането на оригиналната тема за местата на паметта, която в 80-те години на миналия век прераства в сложния проект за разбирането на френското минало, реализиран в известната монументална разработка на Пиер Нора.

Понятието колективна памет прониква и в немската историческа наука – във философията на историята на Козелек и практическите изследвания на египтолога Ян Асман, който различава в идеята за устно осъществяващата се колективна памет живото спомняне на нещата в обхвата на не повече от 70 години, наречено комуникативна памет, от т. нар. културна памет, която поддържа трайните спомени на колектива за едно абсолютно минало. Проявена обикновено като митология, културната памет се поддържа в кадъра на традиционните празници и ритуали. Асман отделя особено внимание на случаите на традиционни общества със смесена устна и писмена комуникация. Писаните текстове налагат нов тип отношение към миналото и настоящето. Настоящото не се унищожава, както става в устния кадър на традиционните празници, на свой ред се усложнява и визията за миналото, започва да се прави разлика между по-далечни и по-близки времена.

Въпросът за субекта на спомнянето. Както работите на Морис Халбвакс, така и изследванията след него убеждават, че ако се мисли конкретно, идеите за индивидуална и колективна памет не бива да се откъсват една от друга. Свързани в многозначното дифузно понятие памет, те стимулират правенето на важни за разбирането на човешката дейност връзки и различавания. Особено ценна между тях е връзката, носена от синонимията между памет и спомняне. Тя

насочва към идеята, че като времево организирано оформяне на споменен предмет спомнянето се изразява и в един вид пренагласа и в този смисъл и на промяна на спомнящия си субект. Така че свързаното с едно или друго разбиране за време понятие памет насочва към две важни различавания за съвременната феноменологично настроена социална наука: 1) между спомена като нещо статично, като предмет и спомнянето като нещо динамично, като протичане; и 2) между двете свързани една с друга процедури – на спомнянето като оформящо се съдържание и като оформящ се субект.

Разбира се, терминът субект е комплициран поради налагащото се различаване между речев и реален субект. Когато става дума за отделния спомнящ си човек, сякаш са налице и двете прояви на субектност. Но дали е така и при субектите, изразявани с подлози в множествено число? Множествеността, сочена от тях, е като че ли нещо реално. От друга страна, в определени случаи тези подлози означават и единичността на реалната свързаност на много индивиди в колектив. Разбира се, субектът на отделния човек не е нещо обективно дадено, а се поддържа от културно и инструментално утвърдената идея за отделността на човека. Като казвам инструментално, имам предвид това, че тази идея опростява трудната за аналитично представяне относителна отделност на отделния човек. Човекът е отворена система, която участва в допълващи целостта му групи цялости. Знаем го, но не е лесно да сведем това знание до дискурсивна формула и да я приложим за разбирането и на други човешки феномени, и на човешката памет.

На основата на представата за относителната отделност на човека се оформя следната теза – индивидуалната памет не се свежда до паметната дейност на индивидуалния мозък; тя е нещо несамостоятелно и

зависимо от функционирането на човешкото тяло и външната за тялото човешка социална среда. Мозъкът и човешката социална среда се допълват. В един план те са подобни неща, които се допълват. Както мозъкът е огромна колония от неврони, така и човешката среда е колония от влизащи във връзка индивиди. Което обяснява зависимостта на споменната работа на отделния човек от средата на другите хора.

На тази външна зависимост отговарят взаимодружаващите си вътрешни нива в индивидуалната споменна дейност, които се откриват и в механизма на мозъчната памет, организирана като допълване на краткотрайна и дълготрайна памет. На свой ред мозъчната памет е в отношение с генетичната, отлагана в генната структура на клетката. Продуктивно неточна, първата обслужва променливия опит на този човек в тази конкретна среда, докато втората, сякаш нещо несвое, пренася трудно променима стереотипна информация, обслужваща човешкото приспособяване към по-широката биологична среда. Добавя се и една външна памет – изкуствената електронна, точна като генетичната, но по-конкретна от нея, обслужваща вторичните контексти на човешкото съществуване.

Но въпросът за реалния субект на колективната памет остава. За лансиралия понятието Морис Халбвакс няма съмнение – субект на паметта е само отделният човек. Колективна означава колективно протичане и колективно съдържание, колективният субект е само речева представа. За Халбвакс реално съществува отделният човек.

Вглеждането в идеята за стабилната едничност на отделния човек показва, че тя е в някаква степен идеологическо положение, което прикрива реалността на относителната му единичност. Това се отнася и за сигурната речева идея за субект на отделния чо-

век. И тя поопростява комплицирания реален субект, който се визира в нея. На пръв поглед едното се противопоставя на другото. Но всъщност двете са в отношение на един вид прехождане. Израз на това е сдволяването на речевия субект, това, че простото му означаващо, изразено с местоимение или друг подлог в единствено число се комплицира в предикатите на разгърнато в пропозиция изказване. Всяко изказване е операция по прехождане от по-сигурна към по-комплицирана идентичност или обратно. Така че реалност има и зад простото посочване, и зад разгърнатото изказване. Или казано по друг начин, соченият от подлозите в единствено число субект изглежда реална единичност, но в хода на речевата дейност тя се комплицира и с други единичности, и с участие в една или повече множествености.

Същото се отнася и за речевите субекти в множествено число. И при тях означаващото не съвпада с произвежданото комплицирано значение, в което много често се преплитат двете значения на „ние“ като сбор от много „аз“ и като „персоната“ на образувания от тези „аз“ колектив. „Ние“ означава нещо множествено, но и нещо единично, което може да не е достатъчно едно, а да е предмет на реално желаене да стане такова. Реалността на това желаене е също комплицирана, защото може да бъде и неосъществим блян, но и работа по осъществяването на желаното, т.е. да се изразява в успешно реализиране. Така че преди разгръщането си в по-сложен изказ комплицираното значение на „ние“ поддържа и оптимистичното твърдение, че единицата на колектива е нещо постижимо, но и скепсиса, че каквото и да се прави, отделният човек ще бъде по-стабилна единичност в сравнение с прекалено отвореното и разпиляно едно на човешкия колектив.

Пренагласата и промяната на ролите на субекта в хода на споменното идентифициране. Това изразено с подлог в множествено число твърдение, че човешките колективи са ставаща и постоянно недостатъчно станала единичност, е „светая светих“ на колективната паметна дейност и на осъществяващото се в нейния ход идентифициране. Защото и едното на отделния човек не е дотам стабилно, че да не се нуждае от постоянно идентифициране, но това важи още повече за нестабилното едно на колектива. Което поставя в зависимост индивидуалното и колективното идентифициране. Тъй като и човешкото множество се нуждае от по-сигурната единичност на индивида, за да означаи чрез нея своята единичност, и индивидът се нуждае от иманентната множественост на колектива, за да означаи чрез нея поливалентната си ролевост. Оттук и последствието, че идентифицирането и на колектива, и на индивида се осъществява с постоянно преобразуване на индивидуалното в колективно и обратно. Морис Халбвакс е прав, като казва, че индивидуалното спомняне е колективно. Но е вярно и обратното – колективното спомняне води до пораждаване на особени индивидуални субекти, които репрезентират колективи.

Всеки спомен опира до зависимите едно от друго съдържания на споменния предмет и спомнящия си субект. Обръщаме повече внимание на съдържанията на споменния предмет, както и на промените, които той претърпява в акта на спомнянето. По-малко привлича вниманието ни променящото се съдържание на спомнящия си субект. Поначало наблюдаването му като статика е по-лесно от наблюдаването му като протичаща промяна. Затова и изказванията за идентичността са по-лесни от изказванията за идентифицирането.

Ако споменното идентифициране се изразява в пренагласа на неговия субект, тази пренагласа би трябвало да води до промяна на субектовите предикати и съдържание. Колкото по-дълга е процедурата на едно споменно идентифициране, толкова по-ясна е зависимостта между променящите се съдържания на предмета и на субекта на спомена и толкова по-ясно е проявено това, че променящото се субектово съдържание се изразява и в промяна на роли. Което води до образване на устни и писани разкази. Разказите могат да се определят и като един вид операции по съвместване на променящи се роли. Гледано *grosso modo*, поеманите от субекта роли могат да се разположат на отсечка между крайните точки на *свърхиндивидуалното* и *свъръжколективното*. Колективните съдържания пораждаат колективни роли и съответно индивидуалните – индивидуални. Разбира се, те са такива не сами по себе си, а в отношение.

Да повторим тази хипотеза по друг начин. Като всичко друго в подвижната човешка среда, определяна от промени и видове време, и носеният от отделния човек мобилен субект се колебае между граничните положения на съвсем колективното и съвсем индивидуалното. Отделният човек е трайно изложен на обществени роли, на възможността да стане репрезентант на общност. Трябва да разбираме това и буквално – той може да поеме общностни съдържания за кратко и да породи в себе си субекти на речево изразено или само вътрешно споменно или мисловно репрезентиране на човешки общности. Но може да стане и действителен субект на обществено репрезентиране, реален символ за означаване на единицата на някакъв колектив. Тази роля, която се обозначава с известния, дошъл от митологията, термин „герой“, се обсъжда отдавна и от художествената литература, и от ис-

торията, и от устно възникващите фабули на всекидневното коментиране на обществения живот.

Обществените герои като предмет и субект на колективното споменно идентифициране, развиващо разкази. Обществените герои са чест предмет на колективното спомняне. Когато се изразява в протичане, то прави от тях субекти на фабули за изпитани прежеждия, за промени в съдбата им, съдба толкова на героите, колкото и на представяните от тях колективи. Специфичната логика на повествованията за герои може да се наблюдава и сама по себе си. Една от големите задачи на семиотиката на 70-те години на миналия век беше да формулира принципите на тази логика. Това се оказа трудно постижимо и по други причини, но и поради това, че дълбинната повествователна структура е словесен образ на механизма на идентифицирането, обслужвано от повествованията за герои в хода на тяхното разбиране от някого. Особено когато една колективна среда утвърждава своята самоличност, няма по-подходящо средство за това от разказите за свързана с обществени герои агресия, на която те са извършители, жертва, а много често и едното, и другото.

Понеже колективното идентифициране се колебае между различни постановки и особено между аспектите на индивидуалното и колективното, работата му налага образуването на ред от сменящи се решения. Именно такъв ред предлагат коментираните разкази за обществени герои, в чиято дълбина се структурира парадоксът на социалното човешко съществуване, това че, от една страна, човешките колективи трябва да се репрезентират от повдигнати в степен индивиди, но че, от друга страна, това репрезентирание не е трайно приемливо. Така е поради ред конкрет-

ни причини, но и поради принципната несводимост на колективното към индивидуално и обратно. Поради мобилната си субектност отделният човек не е пределно отделен и може да служи за означител на единицата на колектива, но той обикновено се проваля в тази си роля. В края на краищата човешките колективи са нещо множествено, а отделните хора, дори когато са героизирани, са и само отделни хора.

Хипотезата, че колективният спомен се занимава със случващото се с представителни индивиди и че то репрезентира и ставащото със самите колективи, се приема без особена трудност. Не е така обаче с другата хипотеза, че представителните индивиди са и реални субекти на колективното спомняне.

В традиционните общества носителите и разпространителите на споменните разкази са специалисти. Те могат да са край управляващия първенец и да са негова функция, но могат и да са подвижни, да ходят от град на град като аедите в древна Елада. Но и аедите рецитират споменния разказ не на каквото и да е място, а на повдигнати в степен колективни места, като владетелски дворове и стъзги на големи празници. Показателно е това, което прави Одисей при феаките, според разказа на Омировата „Одисея“ – разказва за собствените си преживявания. Това е рядък литературен случай на покриване на субекта на споменния разказ с този, за когото се разказва. Иначе разказите за митични герои се изпълняват пред празнични колективи, представими от съвременни герои, които имат нужда от тези разкази за споменното си идентифициране, толкова тяхно индивидуално, колкото и колективно. Героят от разказа и слушащият колектив-висок герой са, макар и по различен начин, подобни субекти на акцията на това, което наричаме споменно идентифициране.

Тази теза за субекта на паметната дейност в традиционните общества се отнася и за съвременните отворени. Разликата е в номенклатурата. В съвременните общества тя е по-голяма. Обществените роли са повече. Затова и означаващото „герой“ не ги изразява добре. Може би е по-съответно да кажем, че носител на реалния субект на колективната памет в съвременните условия на живот е т.нар. авторитетна личност. Но каквато и дума да употребим, не бива да забравяме, че става дума за роля, а не за реални хора. Никой не е авторитетна личност изцяло и завинаги. Това се отнася и за мобилните речеви субекти, но и за мобилните реални субекти, които не се покриват с носещите ги индивиди. Нищо, че в определени случаи и обществото, и самите излъчени от него авторитетни личности държат те да са такива постоянно и във всяко отношение.

Заключение. Представям в заключение още веднъж своята хипотеза. Според нея колективното спомняне е колективно не само поради механизма и съдържанието си, но и защото произвежда особен субект – т. нар. обществен герой. Той е проявен и реално като действителна обществена роля, и като потенция вътре във всяко индивидуално съзнание. Мястото, на което този субект изглежда по-наблюдаем, е речта, особено висшата речева операция на повествованията за събата на високи личности. Тези повествования са словесно фиксирани актове на идентифициране, използвано като средство за провеждането на реално идентифициране от някой, който ги разбира. Тяхната пригодност за това се дължи между другото и на факта, че те са разгърнати символи за представяне на дълбинния проблем на социалното съществуване, на това, че човешката колективност изпитва нужда да изрази

своята единичност чрез репрезентирането си от т. нар. обществени герои, но че това никога не е трайно удовлетворително за нея, тъй като колективът не е индивид и индивидът не е колектив.

В тази връзка може да се предполага, че основната производител на човешката разказна дейност е колебаенето на всеки човек между едни и други колективни и индивидуални интенции и съответно между едни и други обществени и индивидуални роли. Оттук и малката добавка към тезата на Халбвакс, която правя в това научно есе. Колективната памет протича във всеки от нас, защото мобилният субект на всеки от нас е белязан с потенцията на обществената героиност.

Библиографска бележка

За идеите, изложени в това есе, съм задължен преди всичко на двете основни съчинения на Морис Халбвакс – HALBWACHS, Maurice. *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1994, и *La mémoire collective*, Paris, 1968 (на бълг. *Колективната памет*, София, 1996). За динамичния модел на речта и за речевия субект се опирам на Пол Рикьор (RICOEUR, Paul. *Temps et récit*, 1-3, Paris, 1983-85, и *Soi-même comme un autre*, Paris, 1990). Разсъжденията ми за героя и за идентифицирането на човешките групи посредством героини разкази са във висока степен зависими от Girard, René. *Le bouc émissaire*, Paris, 1982. Задължен съм и на следните текстове: РИКЬОР, Пол. *Писането на историята и представянето на миналото*, Крушка и хуманизъм, кн.12, бр.3/2001 (на фр. *L'écriture de l'histoire et la représentation du passé*); Духът на Анали, съст. Лиляна Деянова, София, 1997 и КАНДО, Жоел. *Антропология на паметта*, София, 2001 (на фр. Candau, Joël. *Anthropologie de la mémoire*, Paris, 1996). Заглавието на тази книга ми подсказва, че предложеното научно есе се вписва в посоката на т. нар. антропология на паметта.